

1933

УКРАЇНА
ГЕНОЦИД ГОЛОДОМ

1932

На обкладинці: скульптура «Гірка пам'ять дитинства»
в Національному музеї «Меморіал жертв Голодомору» у Києві.
Скульптори – Микола Обезюк та Петро Дроздовський.

УКРАЇНА 1932 – 1933 ГЕНОЦИД ГОЛОДОМ

Український інститут національної пам'яті

Національний музей «Меморіал жертв Голодомору»

Міністерство закордонних справ України

Міністерство інформаційної політики України

Використано матеріали:

Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г.С. Пшеничного
Державного галузевого архіву Служби безпеки України
Національного центру народної культури «Музей Івана Гончара»
Національного художнього музею України
Інституту історії України Національної академії наук України
Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.Птухи НАН України
Фотографії, надані В. Удовиченком та С. Липовецьким

ISBN

ГОЛОДОМОР: ПОЯСНИТИ ТА ЗАПОБІГТИ

Слово «Голодомор» означає масове вбивство голодом, від якого не було порятунку. Цим словом українці називають Національну Катастрофу 1932 – 1933 рр.

Ми вважаємо, що унікальну історію Голодомору мають знати не тільки в Україні, але й в усьому світі. Ми пояснюємо, чому Голодомор є геноцидом та просимо світове співтовариство визнати його таким.

Ми виходимо з того, що Голодомор є однією із найважливіших подій не тільки української, а й світової історії XX ст., без розуміння якої годі зрозуміти природу тоталітаризму та злочини, здійснені і радянським, і нацистським режимами.

Ми вважаємо, що розповідати цю історію важливо, адже навіть зараз немає впевненості, що новітній Голодомор не повториться. Навпаки, ознаки геноцидів бачимо дедалі частіше у сучасному світі. Свідки злочину та історія Голодомору вчать нас, як уникнути подібних злочинів та протистояти тим, хто їх планує й організовує.

Ніколи не буде зайвим звернутися до уроків минулого, щоб побачити симптоми зла в майбутньому. Воно може мати різні прояви, але його природа завжди одна: призвідники геноциду розколюють суспільства, сіють ворожнечу засобами пропаганди, забирають права, масово карають жертв на смерть, а потім вдають, що нічого страшного не сталося та брешуть усьому світові. Вони прагнуть підкорити волю жертв, повністю «змінити» їхню природу та ментальність шляхом повного або часткового фізичного й морального знищення. В основі геноциду завжди лежить ненависть та презирство.

Саме тому ці злочини залишають глибокі рани не лише на тілі народу, який їх пережив, а й усього людства. Щоб загоїти їх та протистояти новітнім сталіністам та гітлерам, треба називати речі своїми іменами, говорити про них на повен голос.

УКРАЇНА – САМОБУТНЯ

Україна – друга за величиною країна Європи. На середину XIX ст. українські етнічні землі становили біля 700 тис. км² із населенням понад 30 млн. осіб. Природа України багата на чорноземи і корисні копалини, м'який помірний клімат дозволяє вирощувати як зерно, так і виноградну лозу. Здавна мандрівники називали Україну «землею, що тече молоком та медом».

У XX ст. Україна увійшла, не маючи власної держави, а її землі були розділені поміж Російською та Австро-Угорською імперіями. До підконтрольних Росії земель увійшло 80% української етнічної території з населенням понад 22 млн українців. Як і решта недержавних націй у Центрально-Східній Європі, українці на 90 % склалися із селян. Вони прагнули економічної самостійності та вважали землю найбільшою цінністю. Село залишалося осередком традиційної української культури та духовності, тут зберігалася українська мова, давні традиції та свята.

Експорт української пшениці наприкінці XIX – початку XX ст. відіграв важливу роль в економіці Російської імперії. У цей період Україна вважалася житницею Європи.

Українська листівка 1917 р.

Учасники українських наукових курсів, що тривали у Львові з 23 червня до 22 липня 1904 р. На фото в центрі – провідні українські діячі: Хведір Вовк, Михайло Грушевський та Іван Франко

Українські селяни початку XX століття (фото із колекції Національного центру народної культури «Музей Івана Гончара»)

Українська маніфестація в м. Києві, весна 1917 р.

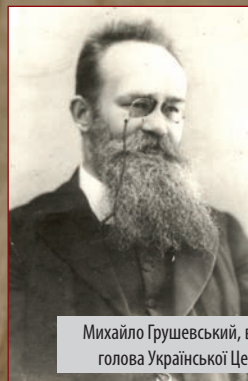
Альбом давніх листівок
Село на Запоріжжі,
початок XX ст.

Учасники з'їзду Вільного козацтва у м. Чигирин,
16–17 жовтня 1917 р.

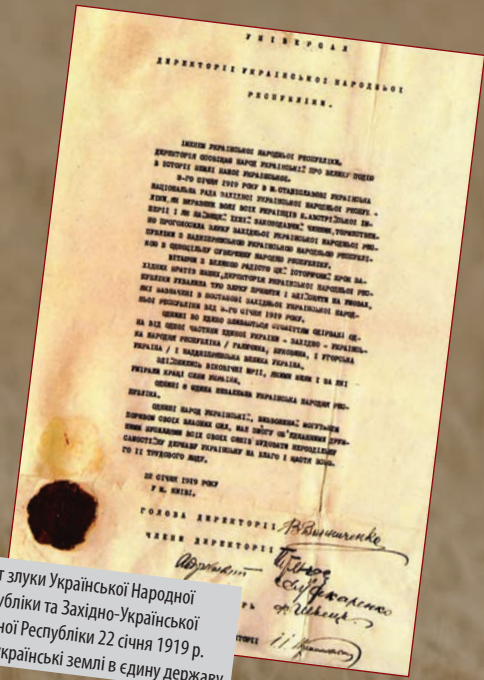
Банкнота Української Народної Республіки номіналом 100 гривень

Михайло Грушевський, видатний історик, голова Української Центральної Ради

Рота (сотня) однієї із найпрославленіших військових частин Армії УНР - Січових Стрільців. Київ, 1918 р.

Акт злуки Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки 22 січня 1919 р. об'єднав українські землі в єдину державу

Полковник армії УНР Федір Артеменко, повстанський отаман «Орлик», який очолював повстанців на Київщині. 22 січня 1922 р. був поранений і захоплений більшовиками, а через місяць, 26 лютого, страчений

Упродовж XIX ст. українці, як і інші народи Європи, пройшли свій шлях націєтворення. На зорі XX ст. була сформульована політична вимога, яка стала основоположною для українського руху протягом XX ст. – утворення незалежної української держави.

Падіння Російської імперії дало українському руху такий шанс. У 1917 р. вибухнула Українська революція. В усіх регіонах українці почали створювати власні органи влади та громадські інституції. Були сформовані національний представницький орган – Українська Центральна Рада, та її уряд – Генеральний Секретаріат. У листопаді 1917 р. була проголошена Українська Народна Республіка (УНР), а у січні 1918 р. вона оголосила свою незалежність.

За час Української революції Україна мала кілька моделей національної державності: демократичну (Українська Народна Республіка), консервативну (Українська держава гетьмана Павла Скоропадського) та ліберально-демократичну (Західноукраїнська Народна Республіка).

На жаль, Україна не витримала військового протистояння із більшовиками. Проте, незважаючи на поразку революції, українці довели здатність і спроможність національного державотворення. А питання української державності стало важливим фактором східноєвропейської політики XX ст.

СТАНОВЛЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ І УКРАЇНА

У листопаді 1917 р. владу в Росії захопили більшовики на чолі з Леніним, запровадивши «диктатуру пролетаріату» та «червоний терор». А за місяць вони оголосили Україні війну. Чотири рази протягом 1918-20 рр. вони, маючи військову перевагу, захоплювали Київ. До кінця 1920 р. війська більшовицької Росії остаточно окупували більшу частину території України.

До середини 1920-х років спротив комуністичному режиму чинили десятки і сотні українських селянсько-повстанських та партизанських загонів. На 1921 р. до цих загонів входило понад 100 тисяч осіб. Щоб утримати владу в Україні, більшовики були змушені створити квазідержаву – Українську соціалістичну радянську республіку (УСРР) зі столицею у Харкові.

У 1919 р. в захопленій Україні більшовики почали запроваджувати політику «воєнного комунізму». Вона передбачала націоналізацію промисловості, згортання товарно-грошових відносин, заміну їх державним регулюванням, продовольчу диктатуру, трудову мобілізацію. Своєї мети більшовики досягали методами терору.

Саме політика «воєнного комунізму» та посуха стали головною причиною голоду 1921-23 рр., який охопив Україну та південну Росію.

У 1921-23 рр. для придушення опору в Україні більшовики вперше застосували терор голодом, позбавивши населення засобів виживання.

На початку 1920-х років більшовицька влада опинилася перед загрозою цілковитого паралічу еконо-

Наказ № 14 про захоплення влади у Києві командуючого більшовицькими загонами Михайла Муравйова, 28 січня 1918 р. У наказі наголошується: «Цю владу ми несемо з далекої півночі на вістрях своїх багнетів і там, де її встановлюємо, всіляко підтримуємо силою цих багнетів і моральним авторитетом революційної соціалістичної армії»

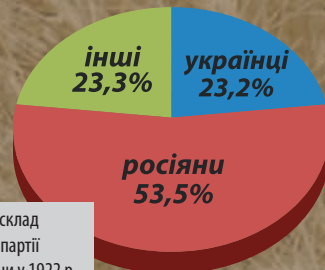
Комуністичні найманці - солдати китайського «інтернаціонального» батальйону Червоної армії, 1918 р.

Жертви червоного терору. Херсон, 1919 р.

Військова частина 1-ї Кінної армії по боротьбі з «бандитизмом» в Катеринославській губернії, 1920 р. Наприкінці 1920-го – на початку 1921-го років п'ять більшовицьких армій на території окупованої України налічували 1 млн. 200 тис. осіб. Національний склад цих військ був такий: 85% — великороси, 9% — українці, 6% — поляки, білоруси, євреї, німці тощо

Національний склад Комуністичної партії (більшовиків) України у 1922 р.

міки та широкомасштабної війни із селянством. Тому Ленін і більшовики змушені були відмовитися від курсу на негайну побудову комунізму і перейти до «нової економічної політики» (НЕПу) із товарно-грошовими відносинами. Утім, цей крок розглядався ними лише як тактичний відступ від побудови комунізму.

Одночасно розпочалася українізація – офіційна політика радянської влади із залучення українців до державного апарату, запровадження української мови в державних установах і навчальних закладах. Українізація сприяла швидкому відродженню та розквіту української культури.

Українці переважно позитивно сприйняли НЕП та українізацію. Утім, ціна за ці компроміси виявилася великою – відбулося становлення і зміцнення тоталі-

тарної комуністичної системи. Сталін до кінця 1920-х років сконцентрував у своїх руках абсолютну, нічим і ніким необмежену владу та ресурси. Навіть формальна багатопартійність була ліквідована, а комуністична партія остаточно злилася із державою.

УСРР не мала жодного реального суверенітету, а українські комуністи підлягали суворій партійній дисципліні.

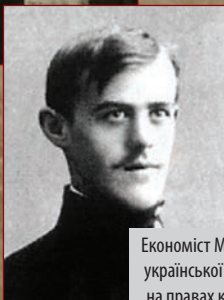
Водночас українська інтелігенція апіорі трактувалася комуністичною владою як вороже налаштована. Її найвідоміші представники перебували під постійним негласним наглядом спецслужб. Але найбільше тривожили партійне керівництво антивладні настрої в українському селі, адже у 1920-х років селянство становило 85% мешканців УСРР.

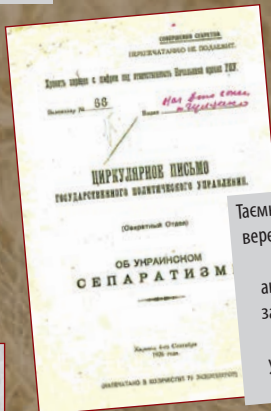
Олександр Шумський, з вересня 1924 р. нарком освіти УСРР, активно проводив політику українізації. Проте уже у лютому 1927 р. був звинувачений у «націоналістичному ухилі» та усунутий із посади

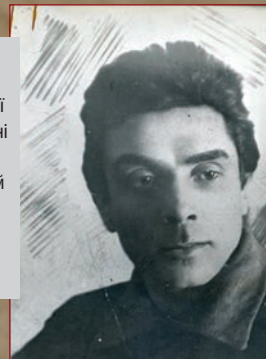
Українські селяни, 1920-і роки (фото із колекції Національного центру народної культури «Музей Івана Гончара»)

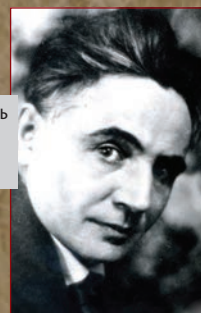
Лесь Курбас, визначний режисер, засновник театру «Березіль». Як і більшість інших діячів української культури, був убитий тоталітарним режимом: арештований у 1933 р., розстріляний у 1937 р.

Таємний циркуляр ГПУ «Про український сепаратизм», вересень 1926 р. Циркуляр розпочинається словами: «Тактика «культурної боротьби» українських антирадянських елементів з радянською владою за останній період часу все яскравіше і яскравіше вимальовується у вигляді розвитку серед української громадськості націоналістичних ідей сепаратистського характеру»

Микола Хвильовий (Фітільов), поет, прозаїк, публіцист. Один з основоположників пореволюційної української прози. У другій половині 1920-их років сформулював гасло «Геть від Москви» як визначальний напрямок розвитку української культури. 13 травня 1933 р. на знак протесту проти репресій і Голодомору наклав на себе руки

Економіст Михайло Волобуєв, у 1928 році опублікував в журналі «Більшовик України» статтю «До проблеми української економіки», де довів, що царська Росія була колоніальною імперією, в якій Україна перебувала на правах колонії «Європейського типу». Волобуєв вимагав розглядати Україну як «історично оформлений народногосподарський організм», що має власний шлях економічного розвитку

«ВЕЛИКИЙ ПЕРЕЛОМ»

Наприкінці 1920-х років комуністи на чолі з Йосифом Сталіним, зміцнивши свою владу, відмовляються від НЕПу. Розпочинається прискорена індустріалізація з метою створення потужної військової сили для примусового поширення комунізму у світі.

Наслідком змін в економіці стало, з одного боку, створення важкої промисловості та стрімке нарощування військової сили, а з іншого – падіння продуктивності праці, втрата зацікавленості в її результатах.

Влада вдається до нещадної експлуатації підконтрольного населення, у першу чергу селянства, щоб забезпечити ресурс для індустріалізації й модернізації армії. Посилюється диспропорція цін на сільськогосподарську і промислову продукцію (так звані «ножиці цін»), збільшуються податки.

Наприкінці 1927 р. режим ухвалює рішення про колективізацію сільського господарства. У січні 1928 р. запроваджуються насильницькі хлібозаготівлі, що означало повернення до методів «воєнного комунізму».

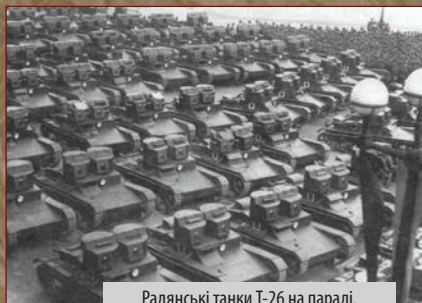
Одночасно розпочинається знищення «заможних» господарств, які режим обізвав куркульськими. Розкуркулювали високими поборами, відбирали землю, депортували. До 1931 р. в Україні було ліквідовано понад 352 тис. «розкуркулених» господарств. Загалом близько 1,5 млн осіб були пограбовані комуністичним режимом.

Посилюється тиск на духовенство та інтелектуалів, у яких влада вбачає загрозу існуванню комуністичному тоталітарному режимові. Антирелігійний наступ був складовою заходів з руйнації традиційного селянського укладу і формування т.зв. радянської людини.

Наприкінці 1920-х років репресивні органи комуністичного режиму розпочинають фабрикувати кримінальні справи проти культурної, мистецької, наукової та технічної інтелігенції. У 1928 р. пройшов відкритий показовий процес під назвою «Шахтинська справа» проти інженерно-технічних фахівців на Донбасі.

Тоді ж розпочалися процеси проти української інтелектуальної еліти, символом яких стала сфабрикована справа «Спілки визволення України» («СВУ», 1929–30 рр.). На лаві підсудних опинилися академіки, професори, студенти, учителі, священники, письменники.

У 1931 р. було сфабриковано справу «Українсько-го національного центру», до якої притягнули і видатного історика, академіка Михайла Грушевського. Усього під час процесу СВУ та після нього в Україні було піддано репресіям понад 30 тис. українських громадян.

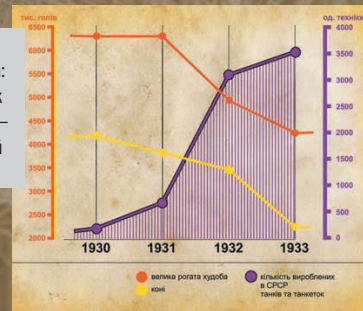

Радянські танки Т-26 на параді.
Ленінград, листопад 1933 р. Лише
у 1932 р. Червона Армія отримала
911 таких танків

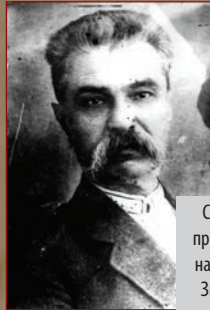
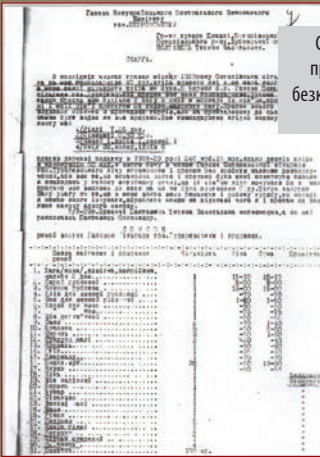

Трактор на полі колгоспу
«12 років Жовтня». Донецька
обл. 30-ті роки ХХ ст.

Порівняння падіння поголів'я худоби в УСРР на фоні зростання виробництва танків і танкеток в СРСР у 1929-33 рр. Дані подано за: Марочко В. Державний хлібозаготівельний план: смертний вирок селянам // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – Київ: Наукова думка, 2003. – С. 454-455; История Второй мировой войны. Т. 1. – Москва, 1973. – С. 214

Скарга селянки Тетяни Полтавець на розпродаж за безцінь усього її майна через невиконання хлібозаготівель, 1929 р. Документ є яскравим прикладом грабіжницького ставлення режиму до селянства. Хата була «продана» за 15,1 крб, комора за 16 крб, більшість майна реквізована безкоштовно. Для порівняння: ринкова ціна пари чобіт у 1929 р. становила 35 крб, а середня місячна заробітна плата працівників радгоспів УСРР у липні – вересні 1929 р. становила 39,4 крб

Українська еліта на лаві підсудних під час сфабрикованого процесу над «Спілкою визволення України», м. Харків, 1930 р.

Сергій Єфремов, академік, віцепрезидент Всеукраїнської академії наук, арештований у липні 1929 р. Звинувачений у керівництві СВУ, загинув у концтаборі ГУЛАГ у 1939 р.

Дзвони, зняті з церков Запорізької області, м. Запоріжжя, 1930 р.

Транспортування ув'язнених у справі «Шахтинський процес», Москва, 1928 р.

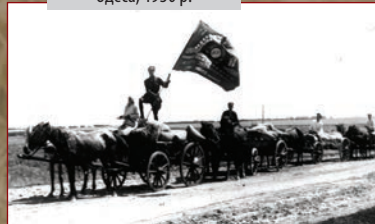
Будинки, у яких жили сім'ї будівників Дніпрогосесу. Запоріжжя, 1932 р.

Дзвін, знятий з Володимирського собору в Києві, 1929 р.

Будівництво Дніпровської гідроелектростанції у м. Запоріжжя, 1929 р. Перший струм електростанція дала у 1932 р., повністю здана в експлуатацію в 1939 р. Дніпрогес став одним із символів комуністичної модернізації та індустріалізації.

Червона хлібна валка, Одеса, 1930 р.

Допит «куркуля» інспектором праці, Одещина, 1929 р.

Доставка майна розкуркулених селян на бригадний двір, с. Удачне Донецької обл., 1932 р.

РАДЯНСЬКА ПРОПАГАНДА

Плакати із гаслом «Товаришу, утрічі збільши пильність. Бережи, як зіницю ока, колгоспний лад» («Товарищу, бдително утрой. Береги, как зеницу ока, колхозный строй»). Автор – М. Черемних 1933 р. Куркуль зображений в образі павука

Плакати Ліквідуємо куркуля як клас Плакати із гаслом «Ліквідуємо куркуля як клас». Автори: Кукринікси. 1930 р.

Плакати Скиньте з вашого шляху Плакати із гаслом «Скиньте з вашого шляху куркулів, заклятих ворогів колективізації». Автор: А. Магідсон 1930 р.

Вагон-школа пропаганди марксизму-ленінізму Вагон-школа пропаганди марксизму-ленінізму Основ'янського політвідділу Південної залізниці на ст. Основа, м. Харків, 1932 р.

Мітинг біля засипного пункту після здачі зерна в селі Улі, Золочівського району Харківської області, 1932 р. Мітингами із промовами штатних пропагандистів супроводжувалися найрізноманітніші заходи влади. Обов'язковим елементом виступів на них було прославляння мудрості партії та заклики до знищення її ворогів

Виступ живої газети Виступ живої газети «Сталінець» у клубі комуні імені Й.В.Сталіна Межівського району Дніпропетровської області. 1933 р.

Селяни знайомляться із офіційною пропагандою. с. Леб'яже Печенізького району Харківської області, 1932 р.

Антирелігійна демонстрація комсомольців в одному із сіл Одещини наприкінці 1920-х років

Важливим елементом становлення сталінського тоталітарного режиму стала пропаганда, яка спиралася на потужний клас працівників спецслужб, цензорів. За допомогою пропаганди влада визначала «ворога народу», якого треба було локалізувати, маргіналізувати, а потім перевиховати або знищити. Традиційно в Україні комуністи визначали двох внутрішніх ворогів: головний «соціальний» ворог отримав назву «куркуля», головний «національний» ворог називався «українським буржуазним націоналістом» чи «петлюрівцем».

З початком колективізації та розкуркулення образи «куркуля» та «українського буржуазного націоналіста» ще більше демонізувалися. На радянських політичних плакатах їх наділяли негативними фізичними та психологічними рисами, зображали у вигляді хижих птахів, тварин, різних паразитів, які не виконують у суспільстві жодної позитивної ролі, а навпаки, шкодять йому та співпрацюють із закордонним ворогом. Іноді пропаганда пропонувала конкретні заходи «фізичного очищення» від «ворогів». Таким чином формувалася думка, що «вороги народу» не варті захисту, жалю, що їхнє життя не становить жодної цінності. Хоча пропаганда була спрямована проти «ворогів народу», вона адресувалася всім громадянам, адже закликала їх бути стійкими у боротьбі з ворогом та не допускати слабкості й співчуття.

Після Голодомору радянські пропагандисти також зображали «куркулів», «петлюрівців», «націоналістів» у негативному світлі, часто у поєднанні з іншими, зневажливими та принизливими епітетами.

Радянська пропаганда сіяла ненависть та встановлювала штучні соціальні та національні розколи у суспільстві. Образ «українського буржуазного націоналіста» мав на меті повісити ярлик на українську національну еліту та політичну опозицію радянському режиму. Образ куркуля виконував іншу функцію – розділити українських селян, змусити їх ворогувати між собою, знищувати одне одного.

На початку 1930-х років з'являються додаткові образи ворога – «саботажники» та «шкідники», якими влада намагається «пояснити» власні невдачі колгоспної економіки.

Радянська пропаганда не лише демонізувала «образи ворогів», вона відверто закликала до їх знищення. Заклики «ліквідуємо», «винищимо», «вичистимо» «куркулів», «петлюрівців», «шкідників» лунали з усіх пропагандистських рупорів – радіо, преси, плакатів, стінгазет, на мітингах і зібраннях. Цілеспрямоване формування образу ворога і заклики до його знищення є елементом геноцидної політики.

До кінця 1932 р. у свідомості більшовицьких лідерів та у пропаганді «куркулями» й «саботажниками» став ледь не весь український народ.

Плакат із гаслом «Духовна згряга куркулям підпора. Колгоспами цілковито винищимо куркульство». Автори: Кукринікси. 1930 р.

Плакат «Колгоспнику охороняй свої поля від класових ворогів – крадіїв і ледарів, які розкрадають соціалістичний урожай». Автор – В. Говорков 1933 р. «Куркуль-крадій» має зооморфні риси миші – відомого шкідника на полях

СПРОТИВ

Політика колективізації шокувала селян, для яких земля і приватна власність були центром життя. Фермери не бажали добровільно відмовлятися від них заради примарних ідеалів комунізму.

Дії режиму викликали невдоволення населення в різних регіонах СРСР, а особливо в Україні. Тут селяни почали чинити найгостріший спротив.

Опір українського селянства наростав синхронно з пришвидшенням темпів колективізації. Піку досягнув у березні 1930 р. На той час в Україні влада шляхом шантажу і терору змусила вступити до колгоспів понад дві третини селянських господарств.

Селянські заворушення, чи, як їх зневажливо називали комуністи, «волинки», у лютому-березні 1930 р. охопили майже всю Україну. Чекісти у своїх звітах зафіксували, що в Україні з 20 лютого до 20 квітня заворушеннями було охоплено 1895 сіл у 41 окрузі із 44, на які поділялась територія республіки. Загалом впродовж 1930 р. в Україні спецслужбами зафіксовано більше 4000 масових виступів. Кількість учасників цих виступів сягала майже 1,2 млн. осіб.

На відміну від початку 1920-х років, тогочасні селянські виступи були переважно мирними протестами. Часто провідну роль у них відігравали жінки. Фактично це була перша в Україні масштабна спроба ненасильницького спротиву владі. Проте доволі часто мирні селянські виступи переростали у розправи над місцевими представниками влади та провладними активістами.

Йосиф Сталін, наляканий масштабом «березневих волинок», змушений був призупинити колективізацію. Влада дозволила селянам разом зі своїм майном виходити із колгоспів. Відтак, до кінця березня 1930 р. владі вдалося заспокоїти розбурхане українське селянство. У наступні місяці більшість селян залишили колгоспи. До кінця літа колективізованими залишилось менше третини селянських господарств УСРР.

Листівка «Як міцно сидить більшовицька влада в Україні» із заклинами «Геть московську неволю» та «Хай живе Українська народна республіка», що поширювалися Українським революційним комітетом наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр.

«Куркульський обріз» - саморобна зброя повсталих селян в експозиції Черкаського обласного музею. Серед повсталих лише одиниці були озброєні вогнепальною зброєю

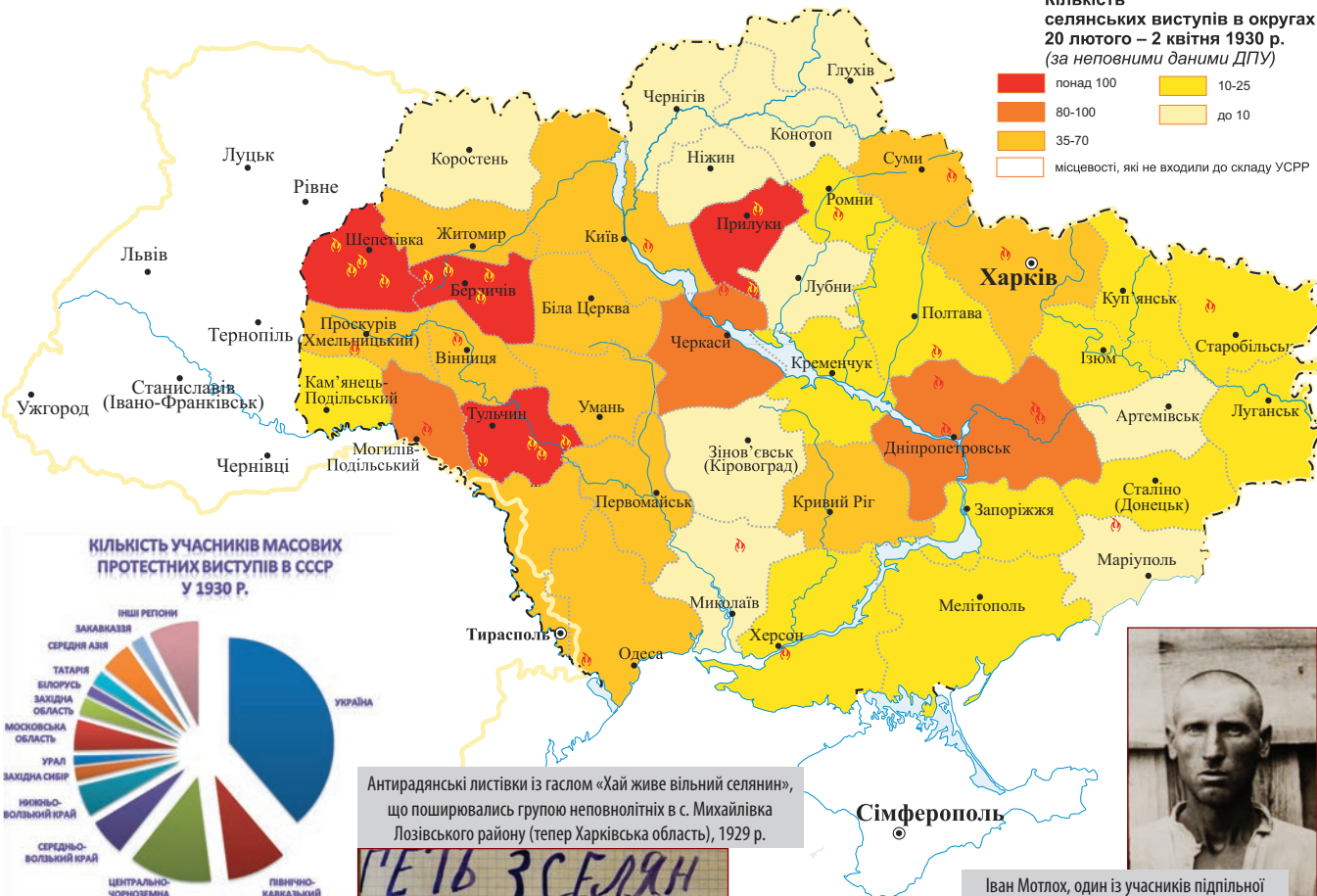
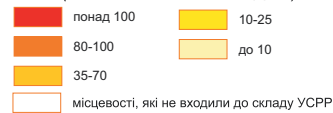
Григорій Пучка, керівник повстанського селянського загону, що діяв у 1930-1931 рр. на Полтавщині і Черкащині, арештований у вересні 1931 р. Страчений у 1932 р. Фото із архівно-кримінальної справи

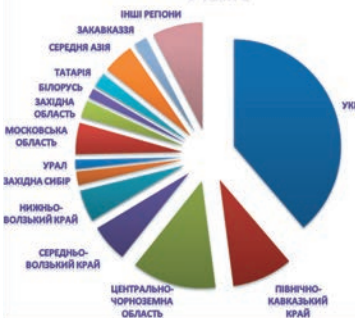
Восени 1930 р. режим повернувся до колективізації. Шляхом погроз та шантажу, податкового тиску та різноманітних штрафів влада змусила більшість селян вступити чи повернутися до колгоспів. До жовтня 1931 р. в Україні було усупільнено 68% селянських господарств та 72% орної землі.

Протягом 1930-31 рр. органи ГПУ розкривають десятки підпільних селянських організацій. Щоправда, деякі з цих справ були сфабриковані самими чекістами. Але було очевидно, що українське суспільство, навіть загнане у колгоспи, не змиралося із режимом.

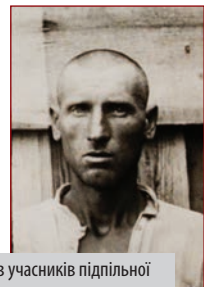
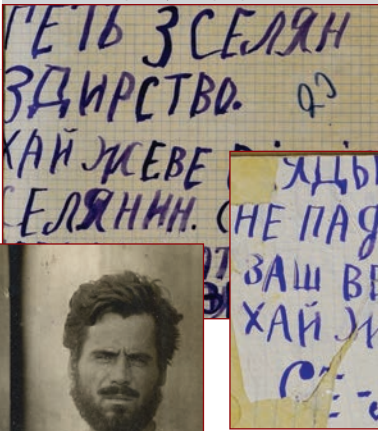
Кількість селянських виступів в округах 20 лютого – 2 квітня 1930 р. (за неповними даними ДПУ)

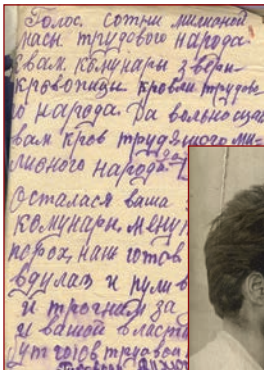
КІЛЬКІСТЬ УЧАСНИКІВ МАСОВИХ ПРОТЕСТНИХ ВИСТУПІВ В ССРСР У 1930 Р.

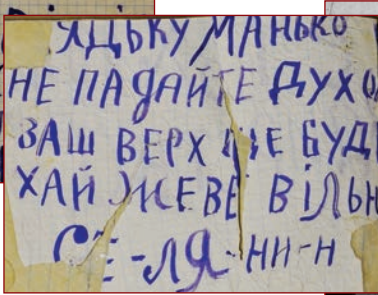
Антирадянські листівки із гаслом «Хай живе вільний селянин», що поширювались групою неповнолітніх в с. Михайлівка Лозівського району (тепер Харківська область), 1929 р.

Іван Мотлох, один із учасників підпільної групи «Вільне козацтво» на Чернігівщині, яка здійснила спробу підняти повстання у 1931 р.

Рукописна прокламація із зверненням до комуністів «припинити сати кров трудящого мільйонного народу», та фото її автора, Я. Кирпиченка, із архівно-слідчої справи. Херсонщина, весна 1932 р.

Допит члена комітету незможних селян с. Крамчанка Великописарівського району Охтирської округи, який проводив «куркульську» агітацію серед селян, 1929 р.

ЧОМУ ГОЛОДОМ ВБИВАЛИ УКРАЇНУ?

У 1931 р. Сталін, здавалося, мав би святкувати перемогу. Більшість селян врешті-решт змусили вступити до колгоспів. Держава отримала повний контроль над результатами їхньої праці. Того року із колгоспів було «викачано» майже увесь вирощений урожай та експортовано за кордон рекордні обсяги зерна.

Але вже весною 1932 р. стало очевидно, що перемога в Україні виявилася «пірровою». Внаслідок безконтрольного вилучення збіжжя з урожаю 1931 р., наступної весни багато регіонів України охопив голод.

У республіці до літа 1932 р. знову піднімається масштабна хвиля селянських протестів і голодних бунтів. Селяни, що вже почали масово голодувати, тепер боролися не тільки за свою землю, а й за власне життя. За сім місяців 1932 р. понад 56% протестних виступів, що відбулися в СРСР, припадало на Україну. Розпочинається новий масовий вихід селянських господарств із колгоспів.

У колгоспах селяни остаточно втратили інтерес до результатів своєї роботи. Вони розуміли, що всю

вироблену ними продукцію вилучать. До того ж, колгоспами часто керували некомпетентні комуністи, які лише виконували вказівки із центру. Продуктивність праці упала катастрофічно. Колгоспна система виявилася повним банкрутом.

Комуністичне керівництво усвідомило, що за два роки колективізації в Україні не досягнуто жодної із поставлених цілей. Виробництво сільськогосподарської продукції впало, опір тривав, селянська ментальність залишалася сильною, як і 10 років тому. Партійці з числа націонал-комуністів на місцях почали виявляти невдоволення політикою партії.

Становище було крихким, особливо на фоні успіхів індустріалізації та колективізації в інших регіонах Радянського Союзу. Невдачу вище партійне керівництво пояснювало саботажем не лише українських селян, а й з боку місцевих комуністів та національної інтелігенції. На переконання партійної еліти, усі вони перебували під впливом «самостійницької буржуазної ідеології».

Майбутні організатори і виконавці Голодомору Панас Любченко (секретар ЦК КП(б)У), Всеволод Балицький (керівник ГПУ України), Станіслав Косіор (генеральний секретар ЦК КП(б)У), Іван Дубовий (заступник командувача Українського військового округу) на урядовій трибуні у Харкові під час святкування 1 Травня у 1931 р.

Садиба промколгоспу «Перемога» в м. Прилуки на початку 1930-х років. Загальний безлад, грязюка, недоглянуті тварини, техніка і реманент – такими були звичні картини колгоспного господарювання в українських селах впродовж усього подальшого часу існування СРСР.

Із телеграми Йосифа Сталіна
до Лазаря Кагановича, 11 серпня 1932 р.

«Найголовніше зараз — Україна. Справи в Україні геть кепські. Погано по партійній лінії. Кажуть, що в двох областях України (здається, в Київській та Дніпропетровській) біля 5-ти райкомів висловились проти плану хлібозаготівель, визнавши його нереальним. Не краща ситуація в інших райкомах. На що це схоже? Це не партія, а парламент, карикатура на парламент.

..Якщо не виправимо ситуацію в Україні негайно, Україну можемо втратити. Зауважте, що Пілсудський просто так не відступиться, а його агентура в Україні набагато потужніша, ніж собі думає Реденс чи Косіор. Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) є чимало (так, чимало) гнилих елементів, свідомих чи несвідомих петлривців, зрештою — безпосередніх агентів Пілсудського. Щойно справи погіршаться, ці елементи одразу відкриють фронт всередині (та поза) партією, проти неї. Найгірше те, що українське компартійне керівництво не бачит цих небезпек. Так далі тривати не може».

Що відбулося що ці всі справи, як головне обертати їм
Що ж ми не можемо з цим? Забіраємося і ми
виправити тут треба, особливо як імпіліментувати ситуацію
Дуже неприємно було минулого року, не лише хліба
але до нас вступили кілька несподіваних старі методи минуло
року. Численим отримало, як у "гармоні" несподівані
хліба. Там про все це думати, дивлячись вже й дуже
невеселі думки. **Ми повинні віддати їм своїм, щоб не було
хліба, не було їм хліба. Ми повинні це зробити
інакше це означає існування та колгоспного об-
ставити. Це це означає існування і це існує тільки
це тільки.**

«Хлібозаготівлі надзвичайно туго йдуть, особливо в індивідуальному секторі... Примусово стягуємо, як у «злісних» нездатчиків хліба. Коли про все це думаєш, приходять дуже й дуже невеселі думки. Не знаєш, чия ж ми партія. Хто за нами йде, на кого ми спираємось. Чи справді ми є виразники інтересів пролетаріату і трудового та колгоспного селянства?», - пише він у своєму щоденнику 21 вересня 1932 р. У 1936 р. за висловлені у щоденнику думки Д. Заволока був засуджений до багаторічного ув'язнення у концтаборі.

Фото Дмитра Заволоки, партійного функціонера обласного рівня із Київщини та фрагмент копії сторінки його щоденника із архівно-кримінальної справи. Щоденник Д. Заволоки є свідченням реального ставлення багатьох комуністів до політики власної партії в Україні

Статистичні дані зі зведення ГПУ про факти «правоопортуністичних настроїв і протидії хлібозаготівлям з боку членів і кандидатів у члени комуністичної партії та комсомолу», станом на 20 листопада 1932 р. Різні прояви невдоволення місцевих партійців політикою конфіскації продовольства і протидії їй були зафіксовані у 407 селах 199 районів

Події Української революції та проголошення Української Народної Республіки, як політичної альтернативи, добре пам'ятало населення. Це дуже непокоїло компартійну верхівку. Адже Україна була другою за величиною і значенням республікою Радянського Союзу.

Економічна доцільність відійшла на другий план. Сталін вимагав вирішити всі проблеми одним махом - подолати опір селян, інтелігенції та націонал-комуністів у владі, провчити непокірних та перетворити тих, хто залишиться, на «радянських» людей. Зробити це можна було лише шляхом масового винищення. Але все ж таки, нові репресивні механізми повинні були створити ілюзію, що влада як і раніше окремо переслідує соціальних ворогів, а окремо – національних.

МЕХАНІЗМИ ГОЛОДОМОРУ

«Чорні дошки» Дніпропетровщини, список опублікований в обласній газеті «Зоря», 1 січня 1933 р.

Голодомор став результатом чітко спланованої політики Кремля. Більшовики більше ніколи і ніде не застосовували механізмів, запущених ними у 1932-33 рр. задля упокорення українців. Це свідчить про їхню унікальність та особливисть. Тільки в такій комбінації вони змогли призвести до таких катастрофічних наслідків.

Першим етапом злочину стала масова конфіскація усього продовольства з села, а не лише зерна, як було до того. Конфіскація вимагала значного людського ресурсу, тому до реквізиції залучалися співробітники компартійного апарату та перевірені партійці із промислових центрів. Для вилучення продовольства створювалися спеціальні загони – «буксирні бригади» із членів партії, комсомольців та активістів. Вони обходили сільські обійстя і здійснювали обшуки.

У січні 1933 р. ці навчені активісти під час подвірних обшуків забирали все їстівне у мільйонів людей, прирікши їх на масовий голод.

Люди почали залишати уражені голодом території. Тоді було задіяно другий інструмент – ізоляція голодуючих. З цієї метою був застосований режим «чорних дошок» і заборона голодуючим виїжджати за межі України.

Колгоспи і села, занесені на «чорні дошки», оточувалися збройними загонами міліції та радянських спецслужб. Звіди вивозили усі запаси їжі. Заборонялася торгівля та везення будь-яких товарів. Для жителів це був смертний вирок.

У січні 1933 р. режим забороняє виїзд селян з території України та Кубані, заселеної переважно українцями. Втікачам перестають продавати квитки на залізничний та водний транспорт. Блокуються дороги до міст. Тих, хто встиг виїхати, арештовують і повертають назад.

Якби реквізиція та ізоляція тривали рік, режим би «остаточно вирішив українську проблему». Та мета цих заходів полягала у перетворенні

українців на слухняну біомасу, а не повному фізичному винищенні.

Тож у 1933 р. влада перейшла до третього акту злочину. Щоб забезпечити весняну посівну кампанію із лютого 1933 р. в українські регіони починає надходити допомога. Вона призначалася місцевим партійним керівникам та активістам, а також тим, хто працював у колгоспі. Пухлі з голоду і знесилені, а також не члени колгоспів цієї допомоги були позбавлені.

Ще однією складовою геноциду було свідоме блокування інформації про голод. У січні 1933 р. нарком закордонних справ СРСР Максим Літвінов зробив спеціальну заяву про відсутність голоду в країні. Тоді ж сталінський режим відмовився від зовнішньої допомоги і навіть змушував своїх громадян відмовлятися від посилок чи грошових переказів, які вони отримували від родичів чи добровольців з-за кордону.

Тасма постанови Ради народних комісарів (уряду) УСРР 20 листопада 1932 р. про запровадження режиму «чорних дощок» в українських селах, затверджена постановою РНК УСРР 20 листопада 1932 р. Постановою була затверджена інструкція із переліком санкцій, які накладалися на колгоспи і села, що потрапляли на чорну «дощку»

В'ячеслав Молотов, сталінський прем'єр-міністр, друга особа режиму. Його відрядження в жовтні 1932 р. в Україну на чолі спеціальної комісії для посилення хлібозаготівель засвідчило, що важливіші справи в тодішнього уряду не було

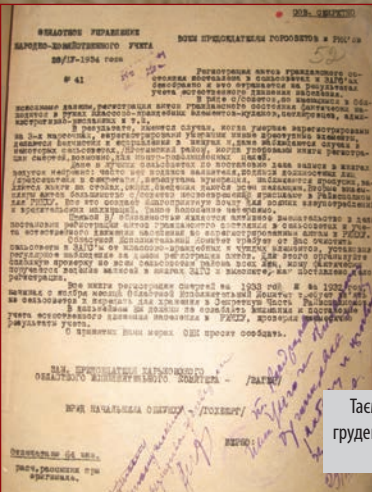
Організатори геноциду
Лазар Каганович,
Йосиф Сталін,
Павел Постишев
у січні 1934 р.

Буксирна бригада під час хлібозаготівель в с. Ново-Красне Арбузинського району (тепер Миколаївська область), листопад-грудень 1932 р. У руках членів бригади спеціально виготовлені металеві щупи, якими відшукували закопані селянами у землі останні запаси продовольства. Господар, у якого виявили заховане збіжжя, був засуджений до 10-річного ув'язнення у концтаборі

Показова розправа над непокірними. Фото М. Боканя, 1933 р. Напис на фото «На першій лаві засуджені до розстрілу»

Тасмне розпорядження про вилучення книг реєстрації смертності із сілрад в Харківській області за листопад 1932 – грудень 1933 рр. із сілрад. Такі ж розпорядження видавалися і в інших областях України. Таким чином влада намагалась обмежити доступ до інформації про смертність і приховати масштаби втрат від голоду

Міліціонери з відібраним у селян зерном, Херсонщина, 1932 р.

«Червона мітла» – колгоспні активісти, з яких створювали «буксирні бригади» для пошуку і конфіскації продовольства в селян. Сумщина, 1932 р.

ХРОНІКА ВБИВСТВА ГОЛОДОМ

1932, липень

Україні нав'язують завідомо нереальні для виконання плани із хлібозаготівель.

1932, 9 серпня

Заборонено вільну торгівлю хлібом.

1932, 22 серпня

Заборонено видавати хліб для громадського харчування колгоспникам. На роботу вони мають приносити власний хліб.

1932, 7 серпня

Виходить постанова про «охорону соціалістичної власності». У народі її називали «законом про 5 колосків»: кілька рослин, зірваних на колгоспному полі після збору врожаю, могли стати причиною для кількарічного ув'язнення.

1932, 25 жовтня

В Україну з Москви приїжджає спеціальна комісія із хлібозаготівель на чолі з керівником уряду Радянського Союзу В'ячеславом Молотовим. Її завдання — посилити репресії та збільшити вилучення зерна в українських селян.

1932, 18 листопада

В Україні рішенням центрального комітету комуністичної партії запроваджуються «чорні дошки» та натуральні штрафи, коли у господарствах, що «заборгували» за нереальними планами хлібозаготівель, конфісковують усе продовольство й худобу.

1932, листопад

В області, райони і села направляються уповноважені з хлібозаготівель, у селах формуються спеціальні загони для пошуку й конфіскації зерна, інших продуктів, худоби у приватних обійстях. До кампанії залучають увесь особовий склад міліції, органів держбезпеки та місцевих членів комуністичної партії і комсомолу.

1932, 23 листопада

Радянські спецоргани розпочинають спеціальну таємну операцію зі знешкодження всіх, хто міг би чинити опір повному вилученню хліба. Операція охоплює 243 райони України.

1933, 6 грудня

На «чорну дошку» рішенням керівництва республіки занесено 6 сіл. На той час в областях на «чорні дошки» було занесено уже понад 400 населених пунктів чи колгоспів.

1932, 14 грудня

Центральний комітет комуністичної партії (більшовиків) і Рада народних комісарів (уряд) Радянського Союзу ухвалюють таємну постанову «Про хлібозаготівлю на Україні, Північному Кавказі і в Західній області». Вона передбачає, зокрема, й ліквідацію українських шкіл на Кубані та масове переслідування українських інтелектуалів. Зміст цієї ухвали підтверджує: організований штучний голод мав на меті зруйнувати українську національну ідентичність та знищити українців як націю.

1932, 10 грудня

Сталін особисто наказує поширити серед партійного керівництва Союзу матеріали кримінальної справи керівництва Оріхівського району тодішньої Дніпропетровської області, звинувачених у нібито саботажі хлібозаготівель, як приклад «українців-саботажників».

1932, грудень

Для посилення хлібозаготівель в Україну із Москви відряджені чільні партійні функціонери Лазар Каганович та Павел Постишев.

1932, 24 грудня

З українських сіл, які не виконали грабіжницьких і нереальних планів хлібозаготівель, вивозять усі запаси зерна, навіть посівний матеріал.

1933, січень

Масові обшуки, проведені на виконання постанови 1 січня 1933 року, позбавляють селян останніх залишків їжі та прирікають на голодну смерть.

1933, 1 січня

Сталін наказує довести до відома усіх українських селян спеціальну постанову Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) про застосування якнайжорстокіших репресій щодо кожного, хто не здасть хліб.

1933, 22 січня

Директивою Йосифа Сталіна заборонено виїзд селян з охоплених голодом територій — України та Кубані — в інші місцевості Радянського Союзу. Тільки за перші півтора місяця дії цієї директиви затримують майже 220 тис. селян. Із них понад 186 тис. силоміць повертають додому, де вони приречені на голодну смерть.

1933, 24 січня

Фактичним керівником України Сталін призначає Павла Постишева, який обіймає посаду другого секретаря ЦК КП(б)У.

1933 весна

Комуністичний режим розпочинає масштабну кампанію «очищення» від українських націоналістів. Розмах тогочасних політичних репресій в Україні порівнюється з Великим терором 1937–1938 рр. За офіційними даними, в Україні 1933 р. було арештовано понад 124 тисячі осіб, що більше, ніж у 1938 р.

1933, лютий

ЦК КП(б)У приймає перші спеціальні постанови про вибіркову допомогу Україні для забезпечення потреб весняної посівної кампанії.

1933, березень

Негласна заборона використовувати слова «голод», «голодування» на позначення ситуації в українських селах. В партійних документах говориться лише про «продовольчі труднощі».

1933, червень

Смертність від голоду в Україні досягає апогею: за оцінками демографів, у червні в Україні померло понад 1 млн осіб.

1933, осінь

Книги реєстрації смертей за 1933 р. вилучають із сільрад.

1933, серпень

Політбюро ЦК ВКП(Б) прийняло рішення про створення Всесоюзного переселенського комітету й переселення у вимерлі з голоду села України колгоспників із російських областей і Білорусі. До кінця 1933 року було переселено понад 100 тис. осіб.

1934, січень

На XII з'їзді КП(б)У тодішній комуністичний керівник республіки Павел Постишев заявляє, що 1933 рік став «роком розгрому націоналістичної контрреволюції». «І коли сказали: бий його, націоналіста, контрреволюціонера, бий цю наволоч, бий міцніше, не бійся, – ці активісти, партійці, комсомольці взялися за справу по-більшовицькому – і колгоспи пішли вгору».

ГОЛОДОМОР: ЩО ПЕРЕЖИЛИ?

Спочатку в українських селах «поселився» страх. Його насаджували представники місцевої влади та так звані «активісти», які постійно ходили групами та тероризували людей вдень і вночі. Тих, хто не здав потрібну норму зерна та інших продуктів, били, знущалися, принижували. Страхом були охоплені й самі активісти, багато з яких пізніше повторили долю своїх жертв.

Ситуація погіршувалася: у людей з'явилася байдужість та апатія навіть щодо власної долі. Вельський журналіст Гарет Джоунс, який відвідав Україну у 1930 р. та у березні 1933 р. підмітив, що під час першої подорожі українські селяни жалілися на нестачу хліба. У розпал Голодомору вони вже говорили, що приречені померти і «вони нас убивають».

Зміна у настрої має фізіологічне пояснення. На початку тривалого голодування людина відчуває сильний голод, невдоволення та злість. Пізніше настає мовчазна безнадія; усі почуття, емоції та поведінка переслідують єдину мету - задовольнити голод. У такому стані неможливо ефективно працювати та діяти. Під час екстремального голодування моральні цінності та етичні норми нівелюються. Крайньою формою голодування було опухання живота, ніг, рук. Голодні люди втрачали розум, без цілі блукали місцевістю, здійснювали самогубства та вбивства. Вбивали дітей, яких не могли прогодувати, щоб ті не мучилися. На фоні повного руйнування психіки траплялися випадки канібалізму.

У результаті в селах виникли дві нові групи: ті, хто їдять, і ті, хто ні. В умовах тотального браку харчів стосунки між ними стали очікувано жорстокими. Такими ж стали і стосунки між жертвами, навіть колись близькими людьми, родичами.

Найбільшим жахом Голодомору стала надзвичайно велика смертність серед дітей. Діти помирали раніше за дорослих. Не в силах дивитися, як згасає дитина, батьки везли її до найближчого міста і там залишали — в установах, лікарнях, на вокзалах, просто на вулиці. З притулків діти тікали і виживали жебракуванням та дрібними крадіжками. Найгірше велося новонародженим дітям, адже в матерів часто не було грудного молока.

Гарет Джоунс (Gareth Jones), вельський журналіст, у березні 1933 р. знехтував заборонами і таємно відвідав охоплену голодом Україну. «Я пройшов через безліч сіл і дванадцять колгоспів», — напише він після повернення.

«У кожному селі я отримував однакову інформацію, що багато людей помирають від голоду і що четверта-п'ята частина худоби загинула. Одна часто повторювана фраза із сумною монотонністю лунала в моєму мозку: «Всі — опухлі від голоду», і одне слово вбивалося у мою пам'ять у кожній розмові. Це слово було «голод». Ніколи не забуду опухлі животи дітей у хатах, у яких мені довелося заночувати».

Із щоденника Нестора Білоуса:

16/IV-33 р.

Великдень. Я був на роботі в артілі. Скородили, а на селі людей і не видно. Раніше було веселись: гойдалки, гармонь, ігри усі можливі, а сьогодні усяди зневіра та голод. Розговлялися пісним борцем, трішки смаженої картоплі та на молочну кашу дала молока кума Манька. Калихоч Пилип забрав з яру просякнуте карболкою м'ясо дохлого коня і поніс додому.

Нестор Білоус, селянин із Харківщини описав пережите під час Голодомору у власному щоденнику. У 1937 р. за ведення щоденника був засуджений до 10-річного ув'язнення

17/IV-33 р.

На сьогоднішній день ховати 11 душ померлих з голоду.

30/IV-33 р.

Постійно дощить і холодно. Сівба відбувається дуже повільно, тому що зерна немає, коней також нема, а якщо в когось і є кінь, то він настільки знесилений, що і в бороні не виходить дня. Тож у цьому році ще більше буде недосіву. А люди все мруть, так, що в одну яму кладуть душ по 6, тому що нікому могли ли копати.

Микола Бокань, фотограф-аматор із м. Батурина, у сімейному фотолітописі зафіксував трагедію власної сім'ї, яка була зруйнована Голодомором. На фото напис: «Сім'я, яких на світі багато і які страждають безцінно». На портрети дітей накладені смужки з підписами, з яких можна збагнути, як склалася їх доля: хто помер, хто пішов старцювати, а хто «пішов проїдати крадене», тобто працювати на новий режим

30/IV-33 р.

27/IV помер Бутенко Микола Федорович, молодий хлопець 22 років, справжній гвардієць – рослий, красивий. І довелось померти від голоду лише тому, що в сільраді йому, як сину розкуркуленого батька, не видали довідку. А без довідки ніде на роботу не приймають. Весною, коли він зовсім ослаб, і робота була, але працювати уже не міг, і довелося йому помирати голодною смертю.

13/V-33 р.

З 8/V потепліло, сходять усі посіви, буряки розсаду їдять жучки і блохи. Потрібен дощ, але нема. Колгоспи знай сіють. Мабуть будуть сіяти до Петрового дня. Люди усе мруть з голоду. 12/V померла Чорна Параска – активістка, кандидат партії. Коли людей продавали за невиконання хлібозаготівель, так вона на radoсах в школі витанцюувала, а тепер здохла з голоду, як собака.

Микола Бокань біля могили сина. На синівній могилі батько встановив табличку, вказавши справжню причину трагедії: «Бокань Костянтин Миколайович. Помер 30 червня 1933 р. на полі від непосильної праці в колгоспі і недоїдання»

20/V-33 р.

Щодня мруть люди з голоду. Сільрадою призначена санітарна комісія для прибирання трупів і похорон, бо ховати тих людей нікому. Відтепер сільрада виганяє людей і риють велику яму душ на 10, і тоді заривають. Багато людей дорослих і дітей, як глянеш, так це живі мерці.

10/VI-33 р.

Люди понірають від голоду на станціях залізниці у Харкові, на полі, і ніхто їх не прибирає. Наприклад, Костенко Микола помер поблизу Таганки уже місяць тому і ніхто не прибрав трупу, хоч щодня повз нього їздять командири Червоної армії. І нема нікому справи, що трупу уже розклався так, що і пройти неможливо.

ЯК ВИЖИВАЛИ?

В умовах тотальної нестачі харчів ті, хто боролися за своє життя та життя рідних, вдавалися до найрізноманітніших способів виживання. Пристосуватися і знайти альтернативне джерело їжі – означало лишитися живим. Хто покладався на інших або здавався, помирав першим.

Передусім виживали ті, кому вдалося зберегти та приховати від реквізиції продукти харчування, гроші, одяг, коштовності. На чорному ринку можна було купити харчі або обміняти на одяг та цінні речі. У спеціальних магазинах, створених начебто для торгівлі з іноземцями («торгсінах»), голодні селяни могли придбати борошно, крупи, жири та інші продукти, за умови оплати золотими та срібними виробами або валютою. У 1933 р. за мішок борошна у «торгсіні» треба було віддати 11 грамів чистого золота. Лише невелика частина населення мала такі заощадження. Водночас за голодні роки влада витягла з населення усі коштовності.

Справжніми порятунком були корови, яких почали тримати в хатах, щоб не вкрали.

Підтримку давала природа - все, що можна було знайти або вполювати в лісі, полі, річці. Полювали навіть на мишей та ховрахів. Крім того, навесні 1933 р. в українських селах зникли собаки і коти.

Декого навіть найстрашніший голод не змусив порушити певні табу, наприклад, їсти мертвих тварин. Інших голод спонукав і на набагато страшніші вчинки.

Магазин «торгсіну» в м. Путивль, 1930 р. На серпень 1933 р. в Україні нараховувалося 256 «торгсінів». У середньому через один приймальний пункт щодня проходило 400–450 осіб. Радянська влада за 1932 р. вилучила в українських селян 21 т золота, а за 1933 – 44,9 т.

Діти збирають мерзлу картоплю на колгоспному полі с. Удачне Донецької області. 1933 р.

Дехто доносив на сусіда, щоб отримати за це частину його майна, продати його та купити харчі. Записувалися в сільські активісти. Отримана у винагороду частка реквізованого в односельців, дозволяла протягнути якийсь час.

Якщо не вдалося прогодувати родину в рідному селі або містечку, люди у пошуках їжі або роботи рятувалися виїздом у промислові райони, такі як Донбас. Але навіть для роботи на шахтах Донбасу треба було мати спеціальну довідку, яку можна було взяти лише за хабар або по знайомству. Українці брали останні гроші та речі і намагалися виїхати в Росію та Білорусь, щоб обміняти їх на хліб. Ті, хто мав родичів за межами республіки, виїжджали туди назавжди.

Дехто намагався провратися через кордон у Західну Україну чи у Молдову. Більшість із них була затримана чи розстріляна на місці природонниками.

Фото ручних жорен, які селяни виготовляли для перетирання зерна в домашніх умовах. На державних млинах зерно відразу конфісковували. Радянська преса була на сполох, що «в деяких селах їх виявляли сотнями». «Вісті» від 11 січня 1933 р. повідомляли про те, що в одному районі протягом місяця їх було вилучено 755 штук

Конфіскація худоби і майна у «куркуля» П. Ємця у Гришинському районі Донецької області. Поч. 1930-х років. Корова часто була єдиним джерелом продуктів харчування. Її конфіскація прирікала родину на голодну смерть

Дівчинка з опухлими ногами, що дісталась до Харкова у пошуках порятунку. Фото А.Вінербергера, 1933 р.

Черга за хлібом у тодішній столиці республіки м. Харкові у 1933 р. Фото А.Вінербергера

Селяни залишають село у пошуках їжі. Фото А.Вінербергера

Сурогатні страви періоду Голодомору. У 2012 р. громадські активісти на центральній площі м. Львова накрили стіл із «стравами», які споживали українці під час Голодомору 1932-33 рр. та пропонували частуватись ними всім охочим. Таким чином активісти прагнули нагадати про жахливі події тих років.

Сурогатні страви періоду Голодомору

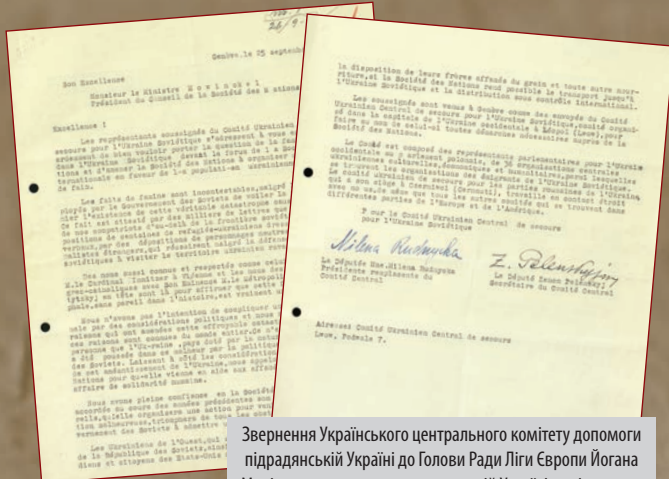
Кора дуба з льоном – подрібнювали та запарювали кору дуба, додавали насіння льону, подрібнену та запарену ромашку та маленьку жменьку кукурудзяної крупи.

Кропив'яний корж – пекли із ошпареної окропом кропиви та кульбаби, запареної пшениці, залитої невеликою кількістю борошна, розведеного у воді.

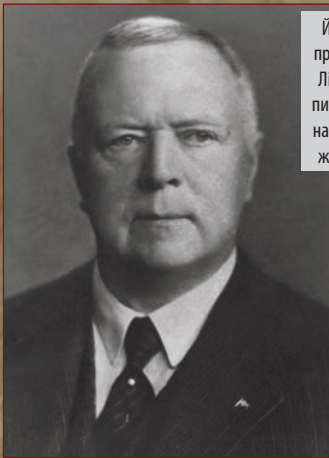
Хлібці з каштанів та насіння кропу. Каштани очищали від шкірки та подрібнювали, додавали запарене насіння кропу та невелику кількість запареної пшеничної крупи для в'язкості і пекли.

Поширеною стравою в голодні роки стає трав'яний суп, який готували на основі бурякового квасу і додавали різне листя та коріння, лободу, кульбабу, подорожник, кропиву.

ЛЮДЯНІСТЬ В НЕЛЮДЯНИЙ ЧАС

Звернення Українського центрального комітету допомоги підрадянській Україні до Голови Ради Ліги Європи Йогана Мовінкеля щодо голоду у радянській Україні за підписами його керівників Мілени Рудницької та Зенона Пенелського, 23 вересня 1933 р.

Йоган Людвіг Мовінкель (1870–1943) – прем'єр-міністр Норвегії, Президент Ради Ліги Націй у 1933 р. Він домігся розгляду питання допомоги голодуючим українцям на засіданні Ради Ліги Націй. «Ідеться про життя мільйонів. Тому я не міг мовчати»

Мілена Рудницька (1892–1976) – громадська активістка, депутатка польського Сейму. Вона намагалася винести питання про голод на розгляд Ліги Націй та залучити підтримку Міжнародного Червоного Хреста

Примара голодної смерті притупляла будь-які людські почуття, залишалися лише інстинкти. Проте й у таких умовах були ті, хто зберігав людяність і чуйність, допомагав найбільш нужденним.

Особливо потрібно відзначити жінок, матерів, які, рятуючи свої сім'ї, одночасно знаходили можливості підтримати ще більш нужденних.

Порівняно більшеї можливості мали бездітні сім'ї, а також родини, у господарствах яких були корови. Молоко часто ділили не лише серед власної родини, але й давали опухлим з голоду сусідам. Траплялися випадки, коли бездітні сім'ї брали до себе сиріт чи дітей із багатодітних сімей, у яких уже не було чого їсти.

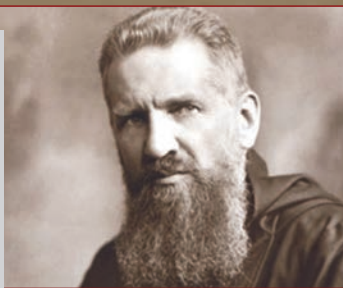
Ті, хто серед хаосу, безкінечної вервиці смертей і страху не злякалися, не втратили людської гідності й простягнули руку допомоги приреченим, були серед різних верств населення. Це і вчителі, й лікарі, й священники, й навіть деякі уповноважені чи члени буксирних бригад.

Окремо потрібно сказати про місцевих керівників: голів колгоспів, сільських рад, бригадирів, директорів підприємств та шкіл. Опинившись між ковадлом голоду та молотом репресій, багато з них зробили все можливе для порятунку односельців. Часто наслідки такої допомоги ставали фатальними для самих керівників.

Допомогу голодуючим намагалися надавати українці за межами УСРР, в першу чергу в Західній Україні, яка тоді перебувала у складі Польщі. 25 липня 1933 р. глава Української греко-католицької церкви в Західній Україні митрополит Андрей Щепицький проголосив візову «Україна в передсмертних судоргах». Того ж дня 35 українських громадських інституцій створили у Львові Український громадський комітет рятунку України, який мав координувати надання допомоги. Галичани і волиняни збирали і намагалися пересилати потерпілим гроші і продукти.

Утім, радянська влада заперечувала факт голоду та відмовлялася від зовнішньої допомоги.

Митрополит Української греко-католицької церкви Андрей Шептицький (1865–1944) видав 25 липня 1933 р. відозву «Україна в передсмертних судорогах». У відозві зазначалося: «Безсилні принести яку-небудь матеріальну поміч конаючим братам, взиваємо наших вірних, щоби молитвами, постами, всенародною жалобою, жертвами і всіми можливими добрими ділами християнського життя, випрошували з неба помочі, коли на землі нема ніякої надії на людську поміч. А перед цілим світом знову протестуємо проти переслідування малих, убогих, слабих і невинних та гонителів оскаржуємо перед судом Всевишнього»

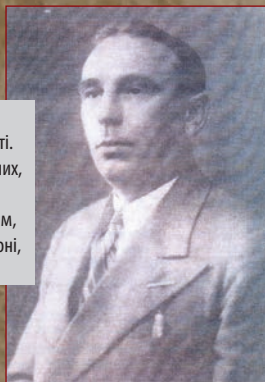

Пам'ятник Івану Осадчуку, який встановили на зібрані кошти вдячні односельці с. Нова Чорторія Любарського району Житомирської області. Осадчук Іван Сидорович, голова місцевого колгоспу у 1933 р., врятував жителів села від голодної смерті: приховував хліб від загонів, які його вилучали, організував харчування для односельців

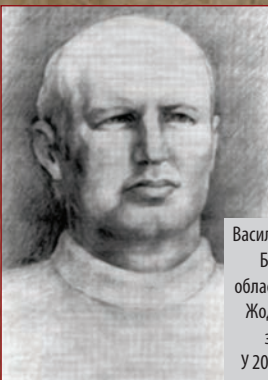

Діти і вихователі дитячого садка колгоспу імені Г. І. Петровського. с. Городище Київської області, 1932 р.

Іван Картава, лікар із селища Березнегувате Миколаївської області. Рятував від голодної смерті голодуючих, влаштовуючи їх на стаціонарне лікування. Допомагав вижити хворим, продовжуючи їм перебування в лікарні, де надавалося харчування

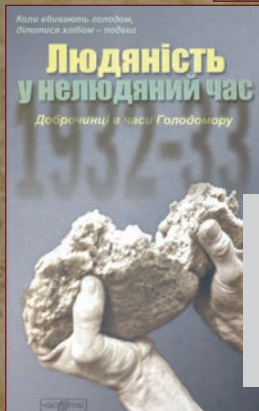

Василь Івчук, директор школи с. Дударків Бориспільського району Київської області. Організував харчування в школі. Жоден школяр с. Дударкова не помер з голоду. Репресований у 1938 р. У 2008 р. посмертно удостоєний звання Герой України

Тоді українці вирішили діяти в інший спосіб: змінити суспільну думку та змусити прийняти допомогу. Планувалося винести питання про голод на розгляд Ліги Націй та заручитися підтримкою Міжнародного Червоного Хреста і в такий спосіб вплинути на Радянський Союз. Неофіційним послом у цій місії стала Мілена Рудницька, яка очолювала Союз українок у Львові. Їй вдалося отримати підтримку Голови Ради Ліги Націй – Прем'єр-міністра та міністра закордонних справ Норвегії доктора Йогана Людвіга Мовінкеля. Він виніс українське питання на засідання Ради Ліги Націй, особисто клопотав перед Червоним Хрестом. Але Радянський Союз заблокував надання допомоги помираючим від голоду українцям.

Сергій Книш. Фото часів Першої світової війни. Восени 1932 р. він зумів приховати зерно і завдяки цьому сім'я вижила і допомогла вижити іншим. Його дочка Олена особливо запам'ятала чоловіка із розпанаханими штанинами, бо його червоно-сині розпухлі ноги в них не поміщалися. З ним була дівчинка років тринадцяти. Книші нагодували нещасних та прихистили дівчинку, яку звали Саша

Обкладинка книги «Людяність у нелюдяний час», видана в Україні у 2013 р., до якої увійшли відомості про понад сотню добровольців, які, ризикуючи власним життям чи свободою, рятували людей під час Голодомору

ПІСЛЯ ГОЛОДОМОРУ: НАСЛІДКИ

Голодомор забрав мільйони людських життів. Страшні обставини злочину та зумисна політика приховування його наслідків унеможливають встановлення точної кількості вбитих голодом невинних людей у 1932-1933 рр. і вичерпного поіменного списку жертв.

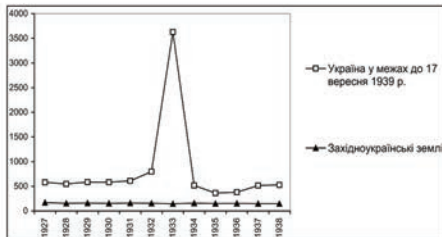
Наслідком злочину геноциду, окрім фізичного вбивства мільйонів людей, стало руйнування традиційного українського устрою життя. Голод став зброєю масового біологічного знищення українців, на довгі десятиліття порушив генетичний фонд народу, призвів до морально-психологічних змін у свідомості українців. За висновком Джеймса Мейса, внаслідок геноциду українське суспільство стало, і значною мі-

рою залишається досі, травмованим постгеноцидним суспільством.

Голодомор зруйнував безліч сімей через смертність, депортації, міграції у пошуках їжі. За невиконання хлібозаготівель як покарання іноді навіть розлучали подружжя.

Голодомор повністю зруйнував весь доголодоморний український світ, який так і не вдалося відновити. Традиційна культура та народні звичаї зазнали деформації. Голодомор повністю змінив звичний порядок господарювання на селі. Держава конфіскувала віками виборювану землю. На десятки років українські селяни були зведені до становища безправних колгоспників, позбавлених паспортів та пенсій.

Чисельність померлих в Україні, тис.осіб

Діаграма «Чисельність померлих в Україні у 1927-38 рр.»

**У ЧЕРВНІ 1933 РОКУ
В УКРАЇНІ ПОМИРАЛО:**
ЩОДОБИ – 34560 ОСІБ
ЩОГОДИНИ – 1440 ОСІБ
ЩОХВИЛИНИ – 24 ОСОБИ

--- сучасні кордони України
— межі областей УСРР станом на квітень 1933 р.

Надсмертність в Україні у 1933 р. (за матеріалами Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи НАН України). Карта є результатом дослідження наукового колективу в складі: О. Воловина (Університет Північної Кароліни), О. Рудницький, Н. Левчук, П. Шевчук, А. Савчук (Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи НАН України) у рамках проекту «Атлас Голодомору», що розробляється Українським науковим інститутом Гарвардського університету. Природний рівень смертності в УСРР наприкінці 1920-х рр. (до Голодомору) становив 18–20 смертей на 1000 осіб

Опір українського села було зламано. Голодні люди прийняли продуктову допомогу з рук держави, а за це були змушені проявити повну лояльність та покірність до влади. Страх повторення Голодомору так і не полишив людей, які його пережили. З'явилися байдужість та політична апатія до громадських справ. Головне – мати хоча б трохи харчів, щоб прогледувати себе та родину.

Психологічними наслідками Голодомору стали почуття вини та сорому. Люди відчували провинку за те, що не змогли врятувати рідних, сором за аморальні вчинки, які чинилися задля виживання.

Проте Голодомор 1932-33 рр. не зміг остаточно перетворити українців на «совєтських людей». Попіл репресованих, загиблих, померлих родичів стукотів у серцях багатьох українців. Опір комуністичному режиму тривав і в наступні десятиліття. Його підсумком стали результати Всеукраїнського референдуму 1991 р., на якому понад 90 % українців підтримали незалежність Батьківщини.

Пам'ятний знак, встановлений на місці вимерлого під час Голодомору хутора. Канівський район Черкаської області. На таблиці напис: «На цьому місці до 1933 р. було житло сім'ї Федора та Мар'яни Гладких, які померли від голоду і покійся тут у власному погребі. Хоронить по-християнськи було нікому – голод викосив навколишню оселі. Життя знищено, земля осиротіла...»

Вимерле село. Фото А. Вінербергера, 1933 р.

Могили на околиці Харкова Фото А. Вінербергера, 1933 р.

Фото жертв комуністичного голоду, опубліковані у європейських виданнях у 1933 р.

Померлі від голоду на вулицях Харкова – столиці УСРР. Фото А. Вінербергера, 1933 р.

Запис акту про смерть 19-річного Андрія Остапенка у травні 1933 р., із зазначенням причини смерті – «кур'янець»

ЗАПИС АКТУ ПРО СМЕРТЬ

1. Прізвище померлого: Остапенко Ім'я померлого: Андрій Місце народження: Сторожинське

2. Де померло: власний погреб

3. Поводом: голод

4. Вік: 19 років

5. Дата смерті: 1933 р. 4 травня

6. Причина смерті: кур'янець

7. Подписи: Вінербергер (свідок) Вінербергера (лікар)

8. Підписи: Вінербергера (свідок) Вінербергера (лікар)

9. Підписи: Вінербергера (свідок) Вінербергера (лікар)

10. Підписи: Вінербергера (свідок) Вінербергера (лікар)

11. Підписи: Вінербергера (свідок) Вінербергера (лікар)

12. Підписи: Вінербергера (свідок) Вінербергера (лікар)

13. Підписи: Вінербергера (свідок) Вінербергера (лікар)

14. Підписи: Вінербергера (свідок) Вінербергера (лікар)

Селяни отримують пішно на трудодні у колгоспі ім. Д. Бедного, Червоноармійський район Донецької області, 1930-ті рр.

ПРАВДА ПРОБИВАЄ СОБІ ДОРОГУ

Комуністичний режим намагався приховати правду про вбивство мільйонів власних громадян у мирний час. Про смерть від голоду не писала офіційна преса, не говорили партійні функціонери. Відцензуровані газети прославляли керівництво партії за покращення життя селян.

Упродовж п'ятдесяти п'яти років публічно згадувати про голод в Україні було небезпечно. Якщо з'являлася інформація, то виключно у контексті «продовольчих труднощів», «недообліку смертей», «пріоритету в сільському господарстві».

Злочин Голодомору став найбільшим секретом радянського режиму. Але західні журналісти Малкольм Маггерідж та Гарет Джоунс побували у голодному українському селі в 1933 р. та опублікували репортажі про страшний реальність.

Українці з країн Європи та Північної Америки намагалися привернути увагу міжнародної спільноти до катастрофи, яку вчинив комуністичний режим. Після Другої світової війни в Європі та Північній Америці опубліковані перші спогади, мемуари та наукові дослідження про Голодомор. У 1953 р. американський юрист Рафаель Лемкін, який запровадив термін «геноцид», назвав Голодомор «класичним прикладом геноциду».

1963 р. у Нью-Йорку виходить друком роман Василя Барки «Жовтий князь». У 1970 р. в Німеччині видана заборонена в СРСР повість Василя Гроссмана «Все минає». Сьогодні ці твори є найвідомішими літературними творами про голодні 1932-1933 рр.

1983 р. у США та Канаді відбулися резонансні заходи із відзначення 50-х роковин Голодомору. Тоді ж було споруджено перший пам'ятник жертвам Голодомору 1932-33 рр. у канадському місті Едмонтоні.

Перша маніфестація на вшанування пам'яті жертв Голодомору у 15-ті роковини трагедії, організована Спільною української молоді, 14 березня 1948 р. Мюнхен, Німеччина

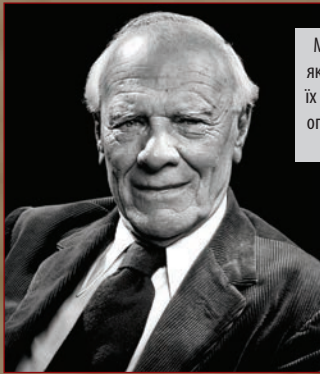
Картина Віктора Цимбала «Рік 1933». Один із найвизначніших мистецьких творів, присвячених геноциду українського народу. Зберігається в Українській вільній академії наук, Нью-Йорк (США)

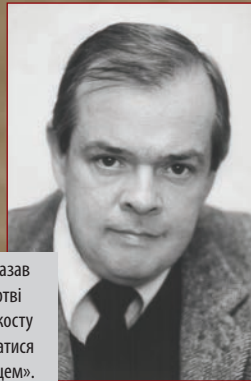
Рафаель Лемкін: «Якщо б радянську програму чекав успіх, коли б інтелігенція, священники та селяни були б винищені, Україна стала б мертвою, так наче кожного українця було б убито. Україна би втратила ту свою частину, яка, поперше, підтримує та розвиває її культуру, її спільні ідеї та вірування, а по-друге, скеровує і дає їй душу, яка робить її нацією, а не масою людей»

Роберт Конквест

Малкольм Маргерідж: «Голод – це слово, яке я чув скрізь. Селяни благали перевезти їх бодай на одну станцію, подеколи їхні тіла опухали від браку харчів і це було жахливе видовище»

Джеймс Мейс. У 1993 р. він переїхав до України. Казав про себе: «Мені судилася така доля, що ваші мертві вибрали мене. Не можна займатися історією Голокосту та не стати хоч би напівєвреєм, як не можна займатися історією Голодомору й не стати хоча б напівукраїнцем». Помер 3 травня 2004 р.

Пам'ятник «Розірваний круг життя» в Едмонтоні. Напис проголошує: «На згадку про мільйони, що загинули від Голоду геноциду, організованого в Україні радянським режимом»

1984 р. Конгрес США створює спеціальну Комісію з розслідування Голоду в Україні у складі двох сенаторів та чотирьох осіб від Палати представників. Виконавчим директором Комісії став американський історик Джеймс Мейс. Спираючись на заслухані свідчення очевидців і проведені дослідження комісія зробила висновок: «Йосиф Сталін та його оточення вчинили акт геноциду проти українського народу в 1932–1933 рр.». У 1988 р. Конгрес США схвалив Звіт комісії.

1986 р. виходить книга американського історика Роберта Конквеста «Жнива скорботи», яка привернула увагу до теми Голодомору західної академічної спільноти.

1988 р. за ініціативою Світового Конгресу Вільних Українців було створено Міжнародну комісію юристів, яка мала дослідити свідчення про Голодомор 1932–33 рр., його причини, наслідки та винуватців. До її складу ввійшли юристи найвищої кваліфікації, фахівці з міжнародного та кримінального права зі Швеції, Великої Британії, Аргентини, Бельгії, Франції, США та Канади. Члени комісії визнали Голодомор 1932–33 рр. актом геноциду проти української нації.

Під впливом цих викриттів СРСР в останні роки свого існування змушений був визнати факт голоду у 1932–33 рр.

Олесь Гончар – відомий український письменник. Народився в селі Ломівка (нині – у межах міста Дніпра). Підлітком завдяки бабусі таки пережив Голодомор. Своєю першою повістю «Стокозове поле» (1936 р.) написав про Голодомор. Але її не друкували, а згодом «виправили» до невпізнання. Після того не зміг в СРСР видати жодного твору про голод. Переживання трагедії 1932–33 рр. письменник виливав на сторінках власного щоденника.

Із щоденника письменника Олеса Гончара: «Один із творів, де були згадки про голод 1933-го, з видавництва потрапив у цензуру. Довго лежить. Потім хтось вирішив-таки дізнатися: чому без руху? Цензор-мудрець пояснив так: «У мене самого вмерли з голоду брат і сестра. Але голоду... не було!» Чому? Та тому, що в жодному з документів про ті часи слово «голод» не вжито... Отже, для нас його не було, такого факту ніде не зафіксовано...»

ПОВЕРНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ ТА МІЖНАРОДНЕ ВИЗНАННЯ ГОЛОДОМОРУ ГЕНОЦИДОМ

Із послабленням комуністичного контролю над суспільним життям у другій половині 1980-х років відновлюється пам'ять про Голодомор. У 1988-89 рр. в українських селах і містах встановлені перші хрести на увічнення пам'яті убитих голодом. Дослідники починають записувати свідчення очевидців.

З 1993 р. в Україні на державному рівні відбувається вшанування безневинних жертв Голодомору. Прийнятим у 2006 р. законом «Про Голодомор 1932-33 рр. в Україні» він визнаний геноцидом українського народу. Після кримінального розслідування, проведеного Службою безпеки України, цей факт підтвердив Апеляційний суд м. Києва.

Бібліографія праць, які ґрунтуються на архівних документах, присвячених Голодомору 1932-33 рр., налічує понад 20 тисяч позицій. Записано понад 200 тис. свідчень очевидців. Усі ці матеріали доводять акт геноциду.

У листопаді 2008-го в Києві було споруджено Національний меморіал жертв Голодомору. Загалом в Україні встановлено понад 7100 меморіалів, пам'ятників та пам'ятних знаків, присвячених жертвам Голодомору.

Пам'ять про Голодомор стала невід'ємною частиною національної пам'яті українського народу. Щороку в четверту суботу листопада українці запалюють у вікнах свічки як символ пам'яті про вбитих голодом.

Пам'ятний знак жертвам Голодомору на Михайлівській площі в українській столиці Києві, встановлений 1993 р. Він став найбільш упізнаваним символом пам'яті про злочин геноциду комуністичного режиму проти українського народу

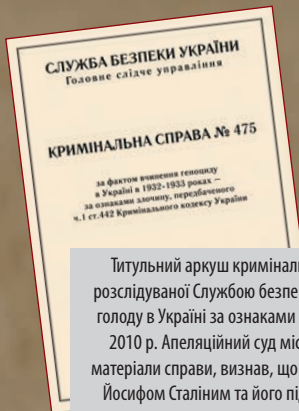
У цей день проводяться меморіальні заходи та оголошується Загальнонаціональна хвилина мовчання.

Комісія Конгресу США, що у 1985-88 рр. досліджувала голод в Україні, у своїх висновках наголосила, «Йосиф Сталін та його оточення вчинили акт геноциду проти українського народу в 1932-33 рр.». Висновки Комісії відкрили шлях до міжнародного визнання Голодомору геноцидом. У наступні роки Голодомор як злочин геноциду у своїх актах засудили парламенти Естонії, Австралії, Канади, Угорщини, Литви, Грузії, Польщі, Перу, Парагваю, Еквадору, Колумбії, Мексики, Латвії, Португалії, Сенат США. Також у низці країн світу рішення про засудження злочину геноциду ухвалювалися на регіональних та муніципальних рівнях.

У понад 40 містах 15 країн світу споруджені пам'ятники чи встановлені інші пам'ятні знаки на вшанування пам'яті жертв Голодомору.

Проте продовжуються спроби заперечити геноцидний, антиукраїнський характер вбивства голодом у 1932-33 рр. з боку сил, які відчувають свою спадкоємність зі сталінським режимом. Україна на міжнародній арені продовжує докласти значних зусиль для поширення інформації та визнання Голодомору злочином геноциду.

Таке світове визнання буде найкращим запобіганням повторення подібних злочинів в історії людства.

Титульний аркуш кримінальної справи, відкритої і розслідуваної Службою безпеки України у 2009 р. щодо голоду в Україні за ознаками злочину геноциду. У січні 2010 р. Апеляційний суд міста Києва, розглянувши матеріали справи, визнав, що в 1932–1933 рр. в Україні Йосифом Сталіним та його підручними було вчинено злочин геноциду

Акція «Запали свічку» на Михайлівській площі м. Києва у 2006 р.

Меморіал жертв Голодомору у м. Києві, споруджений в 2008 р.

Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні, видана у 2008 р. 18 томів книги налічують понад 22 тисячі сторінок.

Вишгород

Хоружівка

Запоріжжя

Доброслав

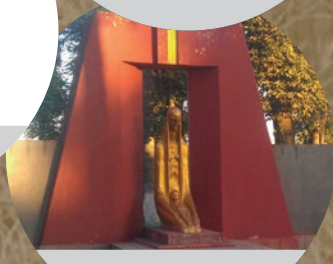
Ромни

Суми

Харків

Волочиськ

Відкриття Меморіалу жертв Голодомору у Вашингтоні, столиці США, листопад 2015 р.

Пам'ятники жертвам Голодомору в Україні

ЗМІСТ

ГОЛОДОМОР: ПОЯСНИТИ ТА ЗАПОБІГТИ ..	3
УКРАЇНА — САМОБУТНЯ.....	4
СТАНОВЛЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ І УКРАЇНА	6
«ВЕЛИКИЙ ПЕРЕЛОМ»	8
РАДЯНСЬКА ПРОПАГАНДА	10
СПРОТИВ	12
ЧОМУ ГОЛОДОМ ВБИВАЛИ УКРАЇНУ?.....	14
МЕХАНІЗМИ ГОЛОДОМОРУ	16
ХРОНІКА ВБИВСТВА ГОЛОДОМ	18
ГОЛОДОМОР: ЩО ПЕРЕЖИЛИ?	24
ЯК ВИЖИВАЛИ?.....	26
ЛЮДЯНІСТЬ В НЕЛЮДЯНИЙ ЧАС	28
ПІСЛЯ ГОЛОДОМОРУ: НАСЛІДКИ	30
ПРАВДА ПРОБИВАЄ СОБІ ДОРОГУ	32
ПОВЕРНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ ТА МІЖНАРОДНЕ ВИЗНАННЯ ГОЛОДОМОРУ ГЕНОЦИДОМ	34

